

moslims

christenen

NO. 84

SJARIE'A EN EUROPA EEN SPANNINGSVELD

Ten geleide

"Het is onmogelijk de islam te verstaan zonder de islamitische wet te begrijpen", aldus Prof. Joseph Schacht.

In dit nummer wordt een poging gedaan de in Europa levende moslims op dit punt beter te begrijpen. Wat betekent de islamitische wet voor hen in een minderheidssituatie? Overtuigde moslims willen namelijk niets liever dan leven in harmonie met Gods wil, zoals zij die in de Koran en in de moslim traditie hebben leren kennen. Op welke punten komen ze dan in botsing met hier geldende wetten, gebruiken en voorschriften? Een internationale studiec ommissie, ingesteld door de Churches Committee on Migrant Workers in Europe, bestaande uit vier christen en twee moslim experts, hebben samen met anderen een onderzoek gedaan in dit spanningsveld. Het resultaat staat in een rapport van 123 bladzijden. Het Nederlandse lid van de studiec ommissie, Drs. J. - Slomp, schreef een samenvatting voor BEGRIP - moslims/christenen.

De islamitische wet in het bijzonder en het omgaan met buitenlanders in het algemeen roept nogal eens weerstanden op binnen de kerken. Een samenvatting van een studiedag, aan dit thema gewijd, vindt u op pag. 17.

Tenslotte komt het islamitisch recht nog ter sprake in een bespreking van het 4e symposium (pag.18) en een aankondiging van het 5e symposium van het RIMO (pag.19).

Wij vragen uw aandacht voor een nieuwe diaserie "Geloven in kleur - de islam in Nederland".

De redactie.

No. 84 Mrt./apr. 1987
Abt. (5 nrs. per jaar) f 16,-
losse nrs. f 4,- incl. porto
giro 4300211 t.n.v.
Cura Migratorum - BEGRIP

BEGRIP
Luybenstraat 17
5211 BR DEN BOSCH
Tel: 073 - 14 51 59

De islamitische wet in Europa

Een korte titel kan misverstanden oproepen. Daarom delen we de lezers van *Begrip* meteen mee dat in dit nummer een samenvatting wordt gegeven van een Engelstalig rapport over *Islamic Law and Its Significance for the situation of Muslim Minorities in Europe* (De islamitische wet en zijn betekenis voor de situatie van moslim minderheden in Europa). Het rapport telt 123 getypte bladzijden, inclusief bijlagen.

Status van het rapport

Het werd samengesteld door de Expert Group on Islam van het Churches Committee on Migrant Workers in Europe. Het bureau van deze commissie bevindt zich in Brussel, Av. d'Auderghem 23.

De werkgroep Samenleven met Buitenlandse Werknemers van de Sektie dienst van de Raad van Kerken in Nederland vormt de Nederlandse vertegenwoordiger van deze internationale commissie.

Het rapport zal in mei 1987 worden aangeboden tijdens het congres van de CCMWE in Palermo op Sicilië. Waarschijnlijk zal het daarna worden gedrukt in boekvorm.

Dit rapport is een vervolg op een publicatie van dezelfde werkgroep die in het Nederlands verscheen onder titel: *Christenen en Moslims in Gesprek, Een handreiking*. J. Slomp (red.), Baarn, Ten Have, 1983, 112 blz. De expert groep kreeg een dubbele opdracht. Allereerst moest de verspreiding en het gebruik van bovengenoemde publikatie worden bevorderd. Dat is aardig gelukt. De Duitse editie werd herdrukt. Verder verschenen vertalingen in het Engels, Frans en Zweeds. De Deense vertaling is gereed en aan een Italiaanse vertaling wordt gewerkt.

De tweede en nieuwe opdracht vloeide voort uit de eerste. Om dit aan te tonen citeer ik een passage uit het zo juist genoemde boek:

Christenen en Moslims in gesprek (p. 104, hoofdstuk VII):

"Uitvoerige en geduldige gesprekken zijn nodig over de kwestie, of en hoe in het kader van onze West-Europese wetgeving rekening gehouden kan worden

met islamitische-religieuze wetten in het persoonlijke en gezinsleven, bijv. bij huwelijk en erfenis."

In dit hoofdstuk wordt verder verwezen naar punten die spanning veroorzaken, zoals voorschriften betreffende eten en drinken, kleding, de dagelijkse gebedscyclus, besnijdenis, begraven, vasten, onderwijs, zelf-organisatie, enz. Het boek sluit af met de volgende passage (blz. 107):

"Als goede burenen samenleven kan in de moeilijker worden jaren, die voor ons liggen, slechts lukken als de rechtszekerheid voor de hier levende islamitische mensen en gezinnen gewaarborgd is. Vanwege de toenemende werkloosheid en angst voor buitenlanders wordt er openlijk gediscuteerd over beperkingen bij de verblijfsvergunning, verscherping bij uitwijzing en uitzetting, striktere regels voor het asylrecht, en beperking voor het óverkomen van families van buitenlanders. Zulke beperkingen zijn in tegenspraak met de fundamentele rechten en met de bescherming van huwelijk en gezin. Ze verspreiden onzekerheid en angst. In het wederzijds belang dienen Christenen en kerken aan te dringen op duidelijke juridische en administratieve gedragsregels en op zo ver mogelijke gelijke behandeling van landgenoten en immigranten. Wetten en richtlijnen op Europees niveau kunnen daartoe bijdragen".

Deze tweede studieopdracht sluit dus aan bij de vorige. Had de eerste studie een meer theologisch-christelijke optiek, de tweede houdt zich vooral bezig met de problemen die moslims tegenkomen in een voor hen grotendeels vreemde en soms zelfs vijandige samenleving. Men zou van een juridisch-maatschappelijke optiek kunnen spreken. Maar dan wel met een theologisch draagvlak (zie beneden).

Samenstelling studiegroep

De verandering van optiek bracht ook consequenties met zich mee voor de samenstelling van de groep en de werkwijze. Vanuit de oorspronkelijke studiegroep kwamen vier leden en wel Jan Henningson (Zweden), Jørgen Nielsen (Engeland), Michael Mildemberger (Duisland) en Jan Slomp (Nederland).

Mildenberger volgde Slomp op als voorzitter.

Jan Henningson studeerde islam in Zweden, woonde en werkte lange tijd in Egypte. Hij vertegenwoordigde de church of Sweden in de islamcommissie van de conferentie van Europese Kerken (KEK) en organiseerde vier studieconferenties in Scandinavië over de relatie tussen moslims en christenen.

Dr. J. Nielsen, afkomstig uit Denemarken, is verbonden aan de staf van het Centre for the Study of Islam and Christian-Muslim Relations, Selly Oak Colleges, Birmingham. Hij is eindredacteur van de serie Research Papers *Muslims in Europe*. Hij werkte vele jaren in Beirut. Hij was van 1980-1986 tevens adviseur van de islam commissie van de KEK.

Ds. M. Mildenberger schreef diverse boeken over nieuwe religieuze bewegingen, dialoog en aanverwante onderwerpen. Hij is islamreferent van de Evangelische Kirche in Duitsland en was van 1982 tot 1986 tevens voorzitter van de islamcommissie van de KEK.

J. Slomp, de auteur van dit artikel was van 1978-1986 secretaris van de islamcommissie van de KEK.

De combinatie van lidmaatschap van de studiec ommissie van de CCMWE en islamcommissie van de KEK betekende een belangrijke besparing in reiskosten op het zeer beperkte budget dat de commissie ter beschikking stond.

Na twee vergaderingen werd besloten om twee moslims te coöpteren. Dr. Syed M. Darsh, een Egyptenaar, en imam Mahdi Razvi, afkomstig uit Rawalpindi, Pakistan, waren bereid mee te werken.

Dr. Darsh was enige tijd directeur van de grote Regent Park moskee in Londen. Hij is nu voorzitter van de Shari'a Council in Groot Brittannië. Hij doceert Arabisch en Koran aan het Centre for the Study of Islam and Muslim-Christian Relations in Birmingham. Hij is medewerker van het moslim tijdschrift *Impact*.

Dr. Darsh is dus een sjarie'a specialist, maar hij is voorstander van een flexibele toepassing van de wet. In Egypte maakt men - in een bepaald geval - graag gebruik van de mogelijkheden om de meest bruikbare oplossing van de vier soennitische wetsscholen te volgen.

Imam Razvi is stafmedewerker van de Grote Moskee te Hamburg. Hij maakte enkele Kirchentage in Duitsland mee i.v.m. dialoogprogramma's. Hij behoort tot de Zaidiya, een kleine onderverdeling van de

Sji'ietische islam, die vooral in Jemen wordt gevonden, maar ook aanhangers heeft in Pakistan. De zaiditische opvattingen betreffende de sjarie'a verschillen nauwelijks van de soennitische. (1).

Sheikh Darsh en Imam Razvi behoorden tot de vier moslim gasten die in maart 1984 in St. Pölten, Oostenrijk, de consultatie van de conferentie van Europese Kerken over Christelijk en Moslim getuigenis van God meemaakten (Zie *BEGRIP*, no. 69 maart/april 1984, "Met moslims getuigen in een gesecculariseerd Europa".)

Werkwijze

Vanaf het begin was ons duidelijk, dat ons rapport niet alles-omvattend kon zijn. Bovendien was de expertise die we in huis hadden beperkt. We hebben wel juristen geraadpleegd, maar er zat geen Europees getraind jurist in de studiegroep.

Alle leden hadden zich wel grondig in de islam en het islamitisch recht verdiept. We besloten om een zo breed mogelijke discussie te op gang te brengen. De eerste fase daarin was het rondsturen van een questionnaire aan een groot aantal moslims en enkele ter zake kundige christenen in West-Europa. Alle namen zijn vermeld in een bijlage van het rapport, dat we samenvatten.

Deze questionnaire bestond uit de volgende vijf vragen:

1. Wat betekent de Sjarie'a voor u persoonlijk?
2. Wat betekent de Sjarie'a voor uw gemeenschap in dit land? (De brieven werden door individuele leden van de studiegroep in hun eigen land verzonden).
3. Wat is volgens u de functie van de Sjarie'a in uw land van oorsprong en in de moslim wereld in het algemeen?
4. Schept uw opvatting van de Sjarie'a problemen voor uw gemeenschap in dit land en zo ja, welke?
5. Welke bijdragen zou, volgens u, de Sjarie'a kunnen leveren aan de opbouw van de Europese samenleving?

We ontvingen 16 uitvoerige antwoorden, waaronder negen van moslim zijde. Onder hen drie Europese bekeerlingen tot de islam, en verder moslims, afkomstig uit Egypte, Joegoslavië, Turkije, Marokko, India en Pakistan.

Sommige scribenten vertolkten de vrees dat we door de keuze van het onderwerp - Sjarie'a - de conservatieve en fundamentalistische islam in de kaart zouden spelen.

Het is in dit verband vermeldenswaard, dat geen enkele moslim tijdens het hele studieproces het islamitisch strafrecht ter sprake heeft gebracht. De kritische vragen kwamen vooral uit Frankrijk. Vrees voor het onderwerp leidde er mee toe, dat er geen francophone consultatie kon - plaats vinden (zie beneden).

Tijdens het verloop van het studieproject bleek dat de door sommigen geuite vrees voor steun aan een integristische opvatting van de Sjarie'a ongegrond is. Juist door deze zaken bespreekbaar te maken en de werkelijkheid van de moslim minderheden in de bredere context van de Europese cultuur en politieke en religieuze structuren te bestuderen werd het mogelijk ongegronden verwachtingen en illusies weg te nemen en de problemen duidelijk te identificeren en tot redelijke proporties terug te brengen. Juist door deze voor moslims zo centrale problemen samen met hen aan te pakken menen we een bijdrage te hebben geleverd aan de (be)leefbaarheid van de islam in Europa, zonder dat daarbij inbreuk wordt gemaakt op de leefwijze waarvoor andere Europeanen opteeden.

Door hun problemen ook tot de onze te maken kunnen we als kerken en christenen een bescheiden bijdrage leveren aan het verlangen van moslims naar vrijheid en ruimte om hun geloof te praktiseren.

De vrijheid van godsdienst is alleen veilig gesteld, als allen daar gelijk van kunnen profiteren. Hetzelfde geldt voor een begrip als sociale gerechtigheid. Deze en andere begrippen bormen de verbindingsschakels waarop mensen in een pluralistische en geseclariseerde maatschappij, als de Europese steeds meer wordt, elkaar kunnen aanspreken. In die maatschappij zijn de wetten voor ieder gelijk. In hoeverre kan er rekening gehouden worden met specifieke moslim, op Sjarie'a gebaseerde, overtuigingen op het terrein van het familierecht? Van moslims, die zelf soms uit landen komen waar een proces van reïslamisatie aan de gang is, wordt gevraagd zich te realiseren, dat in Europa een omgekeerd proces aan de gang is, n.l. van een voortschrijdende secularisering en marginalisering van op religie gebaseerde normen en waarden.

Doel van de studie

Het directe doel van het studieproject was het produceren van een rapport over het door de CCMWE ons opgedragen onderwerp. In enkele landen was onze werkgroep de eerste om de interactie tussen de islamitische wet (hoe ook verstaan) en de diverse rechtssystemen in de landen waaruit in Europa wonende moslims komen enerzijds en Europese rechtssystemen anderszijds, te analyseren en te bespreken met de betrokkenen zelf.

Daar, waar juristen wel over de door de aanwezigheid van moslims veroorzaakte problemen publiceerden vond meestal geen overleg met moslims plaats op niveau van gelijkwaardigheid. Wie bijvoorbeeld de boekjes van de vier symposia van het RIMO (zie de bibliografie) leest, zal ontdekken dat deze Nederlandse organisatie slechts zeer zijdelings moslims bij haar activiteiten betreft. In het studieproject van de CCMWE was het juist de bedoeling dat moslim leiders en intellectuelen met islamologen, juristen, advocaten, rechters, sociale werkers, cultuurhistorici en anderen in gesprek raakten over de door de presentie van moslims voor ons allen relevante problemen. De meeste van die problemen - zeker niet alle - hebben te maken met de islam als levenswijze, zoals die als norm aan de moslim gemeenschap wordt voorgehouden.

Werkformule

Na ontvangst van de antwoorden op de questionnaire kon de commissie haar werkformule duidelijker onder woorden brengen. We constateerden een behoefte aan een basisverklaring van wat moslims onder islamitische wet (Sjarie'a) verstaan. Daarbij kwam de nadruk minder te liggen op de feitelijke inhoud van die wet - we wilden niet het zoveelste handboek - schrijven - maar op de religieuze en theologische belangrijkheid van die wet. Voor vele niet-moslim Europeanen zijn de zaken en onderwerpen waarover het hier gaat vaak expressies van schijnbaar losse elementen van pogingen tot handhaving, of doen overleven van bepaalde culturele tradities, die de betrokkenen belangrijk vinden voor het bewaren van hun identiteit als etnische minderheid. Men kan in

dit verband denken aan het feit, dat in diverse Europese landen steeds meer druk op moslims wordt uitgeoefend om verdoven vóór het slachten van dieren te aanvaarden.

Voor moslims gaat het bij zulke zaken niet om variabele en eventueel opgeefbare culturele tradities, waarbij men door onderhandelen wel tot een oplossing kan komen, maar om het verstaan van Gods wil voor de mensheid en niet alleen voor de mensheid, voor de hele schepping.

Daar waar de moslim jurisprudentie of *fiqh* op een nieuw probleem stuit kan de oplossing ook niet worden aangedragen door de eerste de beste moslim leider, of - zoals in het geval van de hoofddoeken--affaire op de openbare school in Alphen a.d. Rijn - door een niet-moslim islangeleerde, maar slechts door daartoe bevoegde moslim wetgeleerden, die alle regels voor het doen van een juridisch bindende uitspraak of *fatwa* in acht hebben genomen.

Wat is Sjarie'a?

"Het is onmogelijk de islam te verstaan zonder de islamitische wet te begrijpen ... De islamitische wet is de samenvatting van het islamitisch denken, de meest karakteristieke manifestatie van de islamitische levenswijze, het hart en de kern van de islam."

Aldus Prof. Joseph Schacht, tot zijn dood één van de grote Westerse kenners van dit onderwerp.

Of, om een Pakistaans geleerde Anwar Ahmad Qadri (*Islamic Jurisprudence in the Modern World*, Lahore, 1981, pag. 17) te citeren:

"De term Sjarie'a betekent een complete code van geloof en praktijk ... De openbaring aan de heilige profeet is de sjarie'a par excellence".

We noemen de mening van Fazlur Rahman, *Islam*, 1966, p. 10:

"Sjarie'a betekent oorspronkelijk het pad (Shar) dat naar het water, leidt, de bron van het leven zelf".

(vergelijke voor een gelijksoortige beeldspraak Jer.2, 13: "God, de bron van levend water).

Sjarie'a is het wijzen van de weg en het eigenlijke onderwerp van dit wijzen is God, *din* is het volgen van de weg en het subject is de mens. Aldus Fazlur Rahman.

In zijn breedste en diepste betekenis is

de islamitische wet, de alles omvattende weg van de schepping. De sterren en hemellichamen gehoorzamen aan die wetten, evenals planten- en dierenwereld. De schepping van God heeft geen andere keuze dan zich te onderwerpen aan deze door God geschapen natuurwetten. Voor zover de mens deel uitmaakt van deze fysische, chemische en biologische orde sluit hij/zij zich hierbij aan. Deze islamitische opvatting van de wet zoals die tot uiting komt in de geschapen werkelijkheid, komt heel dicht bij de wetsidee van de wijsbegeerte van Herman Dooyeweerd. (2).

Anders staat het met de mens als religieus, zedelijk-redelijk wezen.

In dit verband gaat het om het beperkte terrein binnen de geschapen werkelijkheid waar de mens voor een vrije keuze staat. Als hij zijn ingeschapen natuurlijke aanleg volgt (Soera 30, 30), zal hij als vanzelf en vrijwillig zijn leven inrichten in harmonie met god wil. Dat is *islam*. Tegen de wil van God's ingaan is *kufr*, ondankbaarheid, ongeloof. God heeft in zijn genade en barmhartigheid zijn wil aan de mensheid geopenbaard, zodat die moslim d.w.z. onderworpen aan Gods wil en bestemming zou zijn. Dat begint al bij Adam. De mensheid beschikt dus van de aanvang af over de nodige kennis om overeenkomstig God's wil te leven, om *moslim* - in de letterlijke betekenis van het woord - te zijn. De mensheid kan op de dag des oordeels niet beweren niet te hebben geweten wat God's wet was. Sedert Adam heeft God telkens weer, in zijn grote geduld en barmhartigheid, nieuwe profeten gestuurd om door hen zijn wil te openbaren. Tot alle volken en in alle tijdperken zijn zo profeten gezonden totdat de Profeet Mohammed kwam. Met hem komt de profetische geschiedenis ten einde. Hij is de laatste en definitieve profeet. Door hem bereikte de openbaring van de goddelijke wil zijn voltooiing. De gemeenschap van zijn volgelingen (= moslims) zijn weliswaar zelf ook niet steeds trouw geweest in het verstaan en in het praktisch brengen van Gods wil, maar deze gemeenschap heeft haar essentiële en centrale taak wel goed volbracht, nl. het bewaren van de goddelijke openbaring in de Koran. De mensheid als zodanig kan de wil van God niet meer vergeten. Bovengenoemde theologische definitie van Sjarie'a ontleenden we aan hoofdstuk II van het rapport.

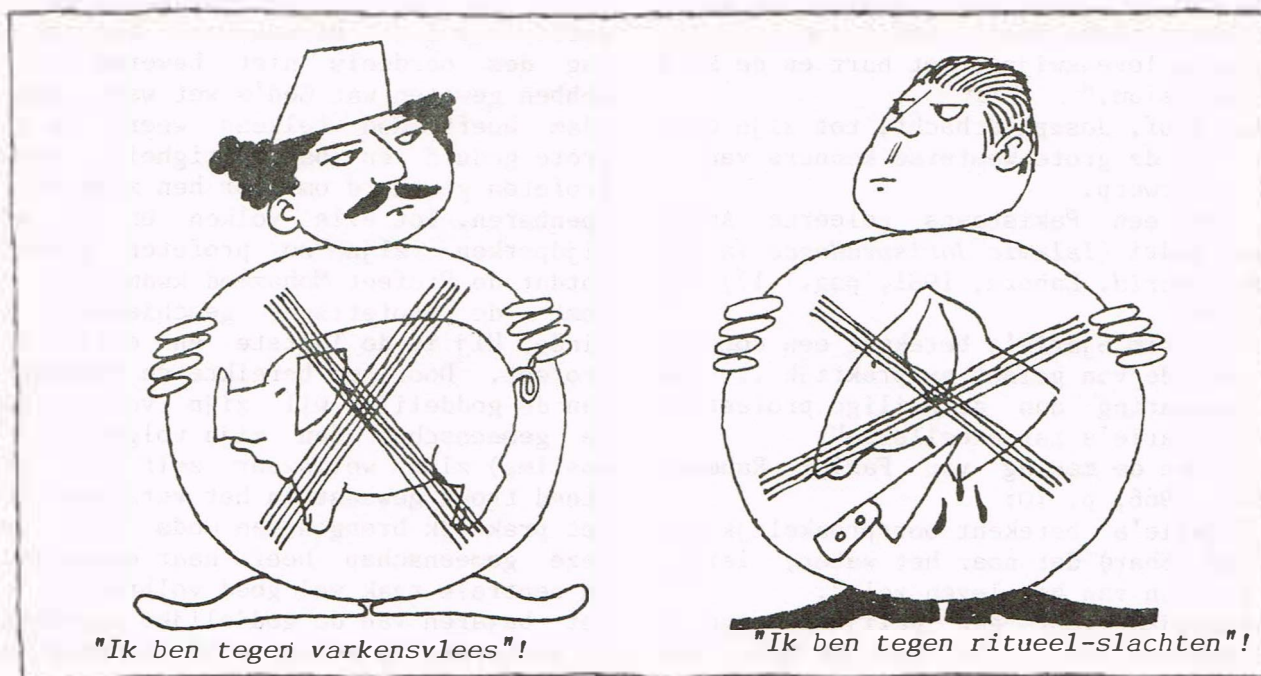
"De sjarie'a is God's wil voor de mensheid, die op haar beurt die wil kan aanvaarden of verwerpen".

Aanvaarding brengt de mens in harmonie met God's wil voor de hele schepping. Daardoor bereikt men *falāḥ*, welvaart en welzijn, in deze en de komende wereld. Het perspectief van de Sjarie'a is eschatologisch, is gericht op de oordeelsdag (vgl. Soera 1). Achter het vaak moralistisch en legalistisch aandoende taalgebruik van de Sjarie'a handboeken gaat een diepe zorg schuil voor het verantwoording moeten afleggen op de laatste dag, wanneer de mens alleen, maar in diepe verbondenheid met anderen, getoetst wordt op zijn doen en laten, zijn geloven en falen. Vandaar dat de menselijke handelingen geënclassificeerd worden in vijf categorieën, *Al Aḥkām Al-Khamsa*. (3).

In het midden de neutrale handelingen, zonder ethische waarde, en zonder gewicht voor de dag des oordeels. Het is belangrijk te benadrukken dat de meerderheid van de menselijke activiteiten in deze categorie thuis horen. Als de wet zwijgt, dan hoort een daad/handeling doorgaans tot deze categorie (*mubāḥ*). Aan beide uitersten van de classificatie treffen we goed en slecht aan, sterker: de verplichte *wādjib* en de verboden (*ḥarām*) handelingen. Uiteraard behoren stelen en moorden tot de laatste categorie, maar voor moslims ook alcohol en varkensvlees.

mandoeb). Wie de *mandoeb* volbrengt en de *makroeh* vermijdt zal uiteindelijk God's goedkeuring wegdragen.

Deze eschatologische dimensie van de sjarie'a is wellicht een aspect dat de moderne Europese mens heel moeilijk vindt om te verstaan. Maar het doel van de sjarie'a is zeker ook het harmonieus organiseren van de maatschappij. Het collectieve welzijn van de mensheid is een centrale conceptie van de sjarie'a. Het gaat niet alleen om individueel heil. Vandaar ook dat de sociale relaties zoals in gezin, familie, buurt, stam en economische evenals politieke betrekkingen een plaats vinden in de sjarie'a handboeken, met inbegrip van straffen en sancties. Sommige moslim wetgeleerden leggen het hoofddaccent op de theologische definitie zoals we die hierboven weergaven en op de algemene principes, ontleend aan de Koran en de soennah van de Profeet, om daardoor des te meer ruimte te krijgen voor een flexibele toepassing bij veranderde tijden en omstandigheden. Ik noem enkele van die principes, die moslim moraal theologen noemen: het leven moet worden beschermd (Soera 17, 22-27 en 6: 151-153). In deze passages treffen we zeven van de tien geboden aan. Verdragen moeten worden nageleefd en beloften gehouden.

Tussen verboden en neutraal zit nog de categorie afkeurenswaardig (*makroeh*) en tussen verplicht en neutraal "aanbevelenswaardig of verdienstelijk" (*soennah/-*

Het leven van gezanten te allen tijde gerespecteerd. Eerlijkheid in zaken wordt voorgeschreven en matiging in het persoonlijke leven.

Wedervergelding mag de geleden schade niet overtreffen (2, 178), woeker (sommigen zeggen zelfs rente) wordt verboden, rechters moeten onomkoopbaar zijn, politieke leiders op verantwoorde wijze met macht omgaan. Vergeving, vergoeding en verzoening zijn te verkiezen boven eindeloze reeksen van wedervergelding en -wraakneming. Oorlogsbuit moet eerlijk verdeeld en slaven goed worden behandeld. Beide laatste voorbeelden tonen aan dat verandering van omstandigheden tot verandering of zelfs afschaffing van voorschriften kan leiden. De Slavernij is afgeschaft en slodaten hoeven hun soldij niet meer aan te vullen door oorlogsbuit. Niet altijd leidt een ingrijpende verandering van de omstandigheden tot een aanpassing van bepaalde regels in de sjarie'a, zoals bleek in de "Shah Banocase" in India in 1985. Shah Bano, een bejaarde gescheiden vrouw, vroeg om alimentatie, maar dat werd afgewezen. De moslim wetgeleerden verzetten zich tegen veranderingen op dit punt in het familierecht. Ze deden dit niet in de eerste plaats, omdat het familierecht niet mocht worden aangepast. Dat gebeurde in 1963 onder protest ook onder president Ayub Khan in Pakistan. Ze verzetten zich omdat het voorstel tot verandering dreigde te worden opgelegd door een niet-moslim regering. (4).

In India gaat het, evenals in Europa, om een moslim minderheid in een officieel gesecculariseerde staat. Maar op het punt van het familierecht hebben moslims sedert de Britse tijd een uitzonderingspositie. Tijdens een van de consultaties in Engeland stelde een moslim voor om het Indiase systeem van Muslim family Law maar in Engeland te introduceren, met de opmerking: "wat goed (genoeg) was voor de moslim onderdanen van de British Raj in India, is ook goed genoeg voor de moslim onderdanen vandaag in Groot Brittannië zelf".

Op het punt van de sociale gerechtigheid als een van de dragende principes in de theologische reflectie over de sjarie'a is de laatste jaren weer veel gepubliceerd; zowel door moslim socialisten als fundamentalisten. (5). Diverse passages in de Koran zijn opnieuw bestudeerd, b.v. Soerahs 93, 6-11; 80, 1-10; 76, 8-9; 70, 15; 89, 8 en 20; 11, 87; 27, 62; 104, 2-3; 69,34; 74, 43; 2, 177, enz.

Van een theologische definitie van de sjarie'a naar de praktijk ligt een lange weg van reflectie via de handboeken van

de wetgeleerden. Deze moslim wetgeleerden of "juristen" - maar dan bestrijken de begrippen recht en wet een veel breder terrein dan in het Nederlandse populaire en wetenschappelijke taalgebruik - speelden in ieder geval in de klassieke islam een rol, vergelijkbaar met die van de christelijke theologen. Het intellectuele systeem dat zo werd opgebouwd, wordt *uṣūl al fiqh* genoemd en de onderzoeker heet *faqīh*, meervoud: *fuqahā'*. Letterlijk: zij die proberen de sjarie'a te begrijpen, te verstaan.

De *uṣūl*-wetenschap betreft de "wortelen" of grondslagen der plichtenleer. Deze wetenschap werd ontwikkeld in de verschillende wetsscholen of *madhāhib*. (enkelvoud: *madhhab*).

In Nederland behoren de Turken, Pakistanis en veel Surinamers tot de Hanafitische school. De Marokkanen volgen de school van de Malekieten en de Indonesiërs en de oorspronkelijk uit Indonesië afkomstige Surinamers volgen de sjafi'itische school.

Enkele Turken uit Oost-Anatolië zijn ook sjafi'iet. Hanbalieten, de heersende school in Saoedie-Arabië, treffen we nauwelijks in Nederland aan. Wel is hanbalitische invloed bespeurbaar in het 'fundamentalistisch reveil', dat zich graag beroept op de hanbalitische denker Ibn Taymiyya. (6).

We zijn in het Nederlandse taalgebied zo gelukkig, dat we via Th.W. Juynboll's *Handleiding tot de kennis van de Mohammedaanse (= islamitische, J.S.) Wet volgens de leer der sjafi'itische school* een nog steeds zeer bruikbare, zij het op details verouderde, gids op dit terrein hebben. (Leiden, 1930, vierde onveranderde druk, 428 blz.)

De grondslagen van de plichtenleer

De Koran is wel de belangrijkste, maar niet de enige bron voor de islamitische wet en de ontwikkeling van het denken over dit onderwerp.

Op de keper beschouwd staan, afgezien van de morele principes, maar heel weinig echte juridische teksten in de Koran. De tellingen lopen uiteen van 80 tot hoogstens 600 van de meer dan 6000 verzen.

Andere bronnen zijn de traditieboeken bijv. van Bukhari of Muslim waarin de *soenna* van de Profeet staat opgetekend. Dat wil zeggen, wat de Profeet heeft gezegd, gedaan en stilzwijgend heeft

goedgekeurd. Deze beide bronnen voor de islamitische levenswijze werden reeds gedurende het leven van de Profeet aanvaard. Maar ook dat was niet voldoende, zoals het volgende verhaal duidelijk maakt:

"De Profeet stond op het punt een metgezel als gouverneur naar Jemen te zenden. De Profeet zei tegen hem: Als er zich een zaak voordoet, waarover je een beslissing moet nemen, wat ga je dan doen? De gouverneur in spe antwoordde: Ik zal beslissen in het licht van de Koran. Maar, zei de Profeet, als je geen antwoord in de Koran vindt? Dan, zo luidde het antwoord, beslis ik in het licht van de Soenna! Maar als je daar niets vindt? vroeg de Profeet verder. Dan, zo antwoordde de metgezel van de Profeet, gebruik ik mijn eigen oordeel zo goed ik kan. De Profeet was tevreden met dit antwoord".

Dit verhaal laat zien dat er al vroeg sprake was van een derde methode om problemen op te lossen, het eigen oordeel. De technische term hiervoor is *idjtihād*. *Idjtihād* betekent volgens Juynboll (p. 23) letterlijk zich voor iets inspannen, d.w.z. door intellectuele inspanning de bedoeling van de gewijde teksten navorsen om daaruit *fiqh* regels af te leiden. De bevoegdheid om *idjtihād* te praktiseren werd later ingeperkt. In de moderne tijd staat deze inperking weer ter discussie. Dr. Fazlur Rahman noemt *idjtihād* het dynamische principe van de vooruitgang in de islam. Zonder *idjtihād* stagneert de islam volgens hem in zijn ontwikkeling. (7).

Een belangrijke toepassing van *idjtihād* bij het afleiden van *fiqh* regels was de methode van de analogie, de *qiyās*. Voor een nieuw probleem werd naar een analogie gezocht in een oudere tekst. Zo vallen cognac of jenever als bedwelmende dranken onder het wijnverbod.

De regel van de analogie wordt niet door elke wetsschool op dezelfde wijze toegepast.

Een vierde principe naast Koran, Soenna, *qiyās* is de consensus of *idjmā'*. Dit principe betekent, dat, als de metgezellen van de Profeet in een bepaald geval overeenstemming bereikten, deze consensus een gezeghebbende bron voor het recht werd. Later is dit uitgebreid tot de consensus der geleerden.

Van deze beslissingen werd aangenomen, dat ze in harmonie waren met de principes die de Profeet volgde. Vele tradities -

hadieths - menen, dat een consensus niet kan plaats vinden tegen de geest en letter van de sjarie'a. Met andere woorden: over een dwaling kan geen consensus ontstaan. Terwijl anderzijds meningsverschillen positief werden gewaardeerd als een zegen van God. De meeste moslim geleerden zijn het over bovengenoemde principes eens. Er zijn evenwel nog een zestal principes die door deze of gene wetschool, maar niet door alle, worden gevolgd.

1. Voorkeur - *istihsān*. Deze regel wordt toegepast als de redenering volgens analogie twee ongelijkwaardige resultaten oplevert.
2. Algemeen belang - *al maṣāliḥ al mursalah*. Deze regel wordt door de meeste geleerden gevolgd en staat toe om aanvaarde regels ter zijde te stellen in het algemeen belang. Onder dit principe zijn heel wat klassieke regels aangepast en veranderd. Het is bijvoorbeeld volgens een profetische uitspraak even zondig een been van een dode als van een levende te breken. Maar autopsie - post mortem onderzoek - is geoorloofd in het algemeen belang - in dienst van de gezondheidszorg of van de gerechtigheid. (8).
3. 'Ādat - lokale gebruiken en tradities ('urf), die niet tegen islamitische principes ingaan of het verschil tussen geoorloofd en verboden verdoezelen. Deze regel wordt vooral door de Malekieten en Hanafieten toegepast.
4. *Istiḥsāb* - de veronderstelde voortzetting van een bestaande situatie totdat het tegendeel wordt bewezen. Sommige geleerden zien dit niet als een bron van de wet, maar als een regel voor evidentie.
5. Een vroegere sjarie'a, als er niets in de islamitische wet staat (bijv. een joodse op Mozes teruggaande).
6. De mening van een individuele metgezel van de Profeet. De uitgewerkte sjarie'a bevat niet alleen alle tereinen, die in de moderne Europese betekenis onder het woord wet vallen. De eerste hoofdstukken bevatten in de regel uitvoerige verhandelingen over de vijf zuilen, over ingetogenheid, reinheid en vroomheid.

De sjarie'a heeft derhalve vele dimensies: geloof, eredienst, economische transacties, familierecht. Het omvat in feite de hele islamitische levenswijze. Wanneer het in het rapport van de CCMWE vaak over familierecht gaat, mogen die

andere dimensies niet worden vergeten.

Na de bovenstaande schets van de grondbeginselen van de sjarie'a volgt in het rapport een woordenlijst met engelse vertaling van de meest gebruikte arabische technische termen in de sjarie'a. Die lijst wordt hier niet gereproduceerd.

Sjarie'a in de moderne tijd

In het voorgaande was vooral sprake van de grondstructuur van de sjarie'a zoals die in de klassieke periode van de islam is ontwikkeld in de vier soennietische wetsscholen. De sji'ietische islam hebben we niet speciaal behandeld. In N.J. Coulson's *A History of Islamic Law* Edinburgh, 1984, kan men lezen hoe onder andere door de politieke invloed van Europa direct via het kolonialisme en indirect b.v. in het geval van Turkije de traditionele sjarie'a onder zware druk kwam te staan. Een en ander leidde tot veranderingen en hervormingen. In Turkije werd zelfs een geheel op westerse leest geschoeid rechtssysteem ingevoerd. (9). Ook in Brits Indië (nu Pakistan, India en Bangladesh), Nederlands Oost-Indië (nu Indonesië) - om slechts die landen te noemen.

Vele moslims hebben dit ervaren als westerse inmenging. In enkele gevallen werd invoering van islamitisch familierecht door koloniale heersers bevorderd. Codificaties van het traditionele islamitisch recht vonden plaats.

Dit veranderings- en aanpassingsproces is nog in volle gang.

Ik herinner aan de fel bekritiseerde *Family Law Ordinance* van 1963 in Pakistan en de echtscheidingswetten van juli 1979 in Egypte. Deze moderne ontwikkelingen werden in het CCMWE-rapport niet besproken, maar vormen wel mee de achtergrond van. De commissie constateerde dat voor vele moslims in Europa de sjarie'a, en niet in de eerste plaats hun eigen nationale wetgeving het referentiepunt is voor het bevestigen van hun islamitisch identiteit in den vreemde. Sommigen bepleiten zelfs actief gebruik van *idjtihād* in de nieuwe Europese context.

Bij twee gelegenheden hoorde ik een moslim zelfs een pleidooi voeren voor een nieuwe "oecumenische", Europese islamitische wetsschool. De belangrijkste overweging hierbij is, dat de bestaande wets-

scholen allemaal voor moslims in een meerderheidssituatie zijn ontwikkeld, in landen met een moslim overheid. De achterliggende gedachte is niet islamisering van Europa! De meeste moslim leiders in Europa beschouwen de begrippen *dār ai islām* (gebied van de islam) en *dār ai ḥarb* (gebied van de strijd) als verouderd en niet relevant, al wordt niet ontkend, dat in sommige islamitische ideologieën dergelijke begrippen wel een rol spelen. In de gesprekken die de studiegroep voerde speelden deze begrippen geen rol. Integendeel, men nam er nadrukkelijk afstand van.

De meerderheid van de moslims in Europa probeert islamitische beginselen toe te passen als een vrije expressie van hun geloof - zowel naar zijn geestelijke als ethische kant zonder vrees voor onderdrukking door politieke machthebbers.

De Europese Context

In hoofdstuk III van het rapport wordt een analyse geboden van de multi-culturele samenleving die Europa langzamerhand geworden is. Herinnerd wordt aan andere migratiegolven. De intellectuele geschiedenis van Europa is een lange reeks van ideeën en bewegingen. Een monoculturele natie heeft enorme problemen, wanneer ze plaats wil maken voor vreemdelingen. Aan de voorbeelden van België en Zwitserland kunnen andere landen zich spiegelen, bij een te enge interpretatie of identificatie van cultuur en natie.

Voor veel migranten en buitenlandse werknemers, met name voor de moslims onder hen, is het behoud van eigen cultuur en religie nauw verbonden met hun sociaal-economische positie. Te denken valt aan werkgelegenheid, huisvesting en sociale dienstverlening.

Op dit laatste terrein constateerden we bijna overal een achteruitgang in flexibiliteit en aanpassing aan de nieuwe bewoners.

Verder gewoonten, gebruiken, zeden, opvoeding en onderwijs, taal en burgerrechten.

Op religieus terrein betekent de komst van zovele moslims, dat een vanzelfsprekend "monopolie" van kerk en christendom is afgelopen. Dat de Europese cultuur dieper is beïnvloed door de christelijke traditie gaan velen zich pas realiseren nu zo veel moslims in ons werelddeel zijn komen wonen. Het gesecculariseerde Europe-

se familierecht heeft niettemin - wat

normen en waarden betreft - een christelijk voorgeschiedenis. Dat historisch proces valt niet terug te draaien. Godsdienstvrijheid wil niet zeggen, dat door de wet status en bescherming worden gegeven aan religieus gefundeerde systemen van familierecht. De enige uitzondering op deze regel waarbij andere juridische systemen worden erkend, is het internationaal privaatrecht. Maar dit wordt niet in alle landen op gelijke wijze toegepast. In het ene geval wordt uitgegaan van permanente domicilie, in het andere geval van de nationaliteit van de betrokkene. Via de EEG worden pogingen in het werk gesteld Europese wetten op dit punt te harmoniseren.

Er is een aantal internationale verdragen en conventies betreffende bijvoorbeeld de erkenning van echtscheidingen en toewijzing van de zorg voor kinderen. Maar niet alle landen hebben deze verdragen geratificeerd.

De kerken hebben nog nauwelijks de consequenties doordacht van dit nieuwe religieuze pluralisme. De aanwezigheid van mensen van een ander geloof, met name moslims, heeft een nieuwe dimensie toegevoegd aan ons denken over de relatie

tussen het evangelie van Jezus Christus en de moderne gesecculariseerde Europese cultuur. (10). Een belangrijke vraag hierbij is of het moslim getuigenis van God moet worden gezien als een getuigen samen met of juist tegen christelijk getuigen en belijden in woord en daad.

Consultaties en correspondentie

Het centrale deel van het CCMWE-rapport over de sjarie'a en Europa bevat een globaal overzicht van de situatie in zes landen betreffende problemen, die moslims daar tegen kunnen komen bij de uitoefening van hun godsdienst. Het gaat om samenvattingen, niet om alles omvattende beschrijvingen. Bijdragen van ongeveer honderd personen zijn er in verwerkt. In alfabetische volgorde komen ter sprake: België, Groot-Brittannië, Frankrijk, West-Duitsland (Germany), Nederland en Zweden. Over Engeland en Duitsland informeert het rapport het uitvoerigst, omdat in beide landen twee consultaties plaats vonden. Die van Engeland vonden plaats in het Woodbrooke College van de Quakers in Birmingham.

De eerste consultatie van 22-24 februari 1985 over "Islamic Family Law in the U.K." en de tweede van 13 - 15 september 1986 over "Family and Multicultural Britain". De verslagen die nog tijdens de consultaties werden gemaakt zijn als bijlagen in het rapport opgenomen. Voor de eerste consultatie kregen we een subsidie van het Festival of Islam Trust. Van 23 - 25 september 1985 en van 3 - 5 maart 1986 vonden ook twee "Fachtagungen" plaats in Arnoldshain in het Taunusgebergte. De Evangelische Akademie in Arnoldshain en de Rabanus Mauros Akademie (R.K.) in Wiesbaden waren de sponsors van deze consultaties.

Ook van deze duitse consultaties is een kort verslag opgenomen. Dit werd achteraf gemaakt door commissielid M. Mildemberger. Als enige lid van de studiegroep heb ik alle consultaties meegemaakt. Ik doe niemand te kort, wanneer ik constateer dat de bedoeling van het studieproject in Engeland het best tot zijn recht is gekomen. Dit succes moet in de eerste plaats worden toegeschreven aan het feit, dan men daar beschikt over voldoende, op dit terrein ter zake kundige, moslim intellectuelen, die tevens redelijk goed thuis zijn in de Europese cultuur.

In Duitsland bleef de discussie groten-

deels steken in problemen betreffende de grondwet, erkenning van de islam als "Körperschaft öffentlichen Rechts" - op gelijk niveau met de kerken en moslim educatie op scholen. De theoretische vraag werd door ondergetekende ingeleid of de dhimm status voor minderheden volgens islamitisch recht vergelijkingspunten biedt voor de minderhedenstatus van moslims in Europa. Enkele moslims verzochten: hadden we maar een dhimmi status. Daarover zijn de meningen verdeeld! Deze verslagen zijn enigszins ingekort en gestroomlijnd opgenomen in het eindrapport. Van de aanvang af lag het niet in de bedoeling van de commissie een consultatie in Nederland te houden. De Vereniging tot bestudering van het recht van de islam en het Midden-Oosten, (R.I.M.O.) hield van 1983 t/m 1986 vier consultaties in het gebouw van de Rijks Universiteit te Leiden, waarvan verslagen verschenen. Een vijfde consultatie is gepland voor 22 mei 1987. Ook andere organisaties, zoals het N.C.B. (Nederlands Centrum Buitenlanders) (zie de bibliografie) bewogen zich op dit terrein. Ondanks de bezwaren die men tegen de werwijzen van het RIMO kan hebben (zie boven), bieden haar publicaties een prima overzicht van wat er althans officieel op dit terrein gaande is. Met name de literatuuroverzichten en overzichten van de Nederlandse jurisprudentie van de hand van Mr. Drs. F.A. van Bakelen zijn zeer nuttig. Ik heb begrepen, dat Mevr. Mr. Susan E.W. Rutten deze activiteiten zal voortzetten. Op de situatie in Nederland gaan we dan ook niet verder in. (11).

Uit het landenoverzicht haal ik enkele m.i. interessante details naar voren.

België.

In België wonen 200.000 moslims afkomstig uit Turkije en Marokko. Er zijn + 150 moskeeën. De islam is daar een erkende religie. Het belangrijkste gevolg hiervan is dat 40.000 moslim kinderen op de staatsscholen islamitisch godsdienstonderwijs ontvangen van 400 door de staat betaalde leraren. Sommige R.K. scholen geven vrijwillig ruimte voor islamitisch godsdienstonderwijs.

België erkent polygame huwelijken, die in het buitenland legaal gesloten zijn. Een probleem vormen de vele gedwongen huwelijken van Marokkaanse meisjes om te voorkomen dat ze de man van hun keuze trouwen.

Ook schijnhuwelijken zijn niet zeldzaam,

met de bedoeling de legale status van één van de partijen te verbeteren. Bij echtscheiding wordt het Belgisch recht toegepast als één van de partijen de Belgische nationaliteit heeft. Er ontstaan complicaties als een Marokkaan thuis, in Marokko, daar een *talāq* (= verstoting) registreert tegen zijn vrouw in België en dan hertrouwt. Dit probleem doet zich ook in andere landen voor. Evenals in Frankrijk ontstaan er regelmatig problemen bij echtscheidingen als de rechter het kind aan de moeder toewijst, in het belang van het kind, terwijl de vader zich daartoe gerechtigd voelt en volgens de wetten in zijn land dat ook vaak is. Ontvoering van kinderen, die in de pers sterk de aandacht trekken zijn hiervan het gevolg. Tot nu toe zijn voor deze problemen geen oplossingen gevonden. *Le Figaro* van 24-2-1987 meldde dat president Mitterand hierover zou spreken met zijn Algerijse collega. Algerije en Marokko hebben de hierop betrekking hebbende internationale conventie (Den Haag 1956) niet getekend. Algerije en Marokko staan geen adoptie toe, Turkije en Tunesië wel. Toch besloot een Belgisch hof van appel in 1979 adoptie door een Algerijn toe te staan op grond van de overweging dat de Belgische wet een tekortschietend buitenlands rechtssysteem kan aanvullen. Andere gerechtshoven hebben die visie aangevochten.

Groot-Brittanië.

De meeste moslims in Engeland komen uit het vroegere Brits Indië, nu dus India, Pakistan en Bangladesh. Ook zijn er grote aantallen moslims uit Cyprus en het Midden-Oosten. Totaal ongeveer een miljoen. Ze beschikken over 500 gebedsruimten.

De meeste moslims zijn nu Brit op grond van naturalisatie of registratie, of omdat ze in Brittanië zijn geboren (een derde van het totaal). Engeland kent, evenmin als Nederland, het begrip "erkende godsdienst". De andere kerken functioneren onder een speciale. Door het parlement aanvaarde, wet. Wel zijn er "established churches" en "free churches". Het bestuur is sterk gedecentraliseerd, door de wet voorgeschreven religieuze educatie is meestal gebaseerd op een multireligieus lesrooster, een leerplan waarover men het ter plaatse eens is geworden.

Family-law in Engeland.

Tijdens de consultaties was dit een van de belangrijkste onderwerpen. Iemand's permanente domicilie en niet zijn nationale origine bepalen onder welke wetten men valt. De meeste moslim immigranten zijn daarom onderworpen aan Engelse en Schotse familiewetten. Toch zijn er nog steeds problemen bij erkenning van huwelijke en echtscheidingen, die in het buitenland plaats vonden. Enkele moslim groepen hebben officieel een verzoek ingediend voor toepassing van het islamitisch familierecht voor moslims in Engeland, maar tot nu toe zonder respons.

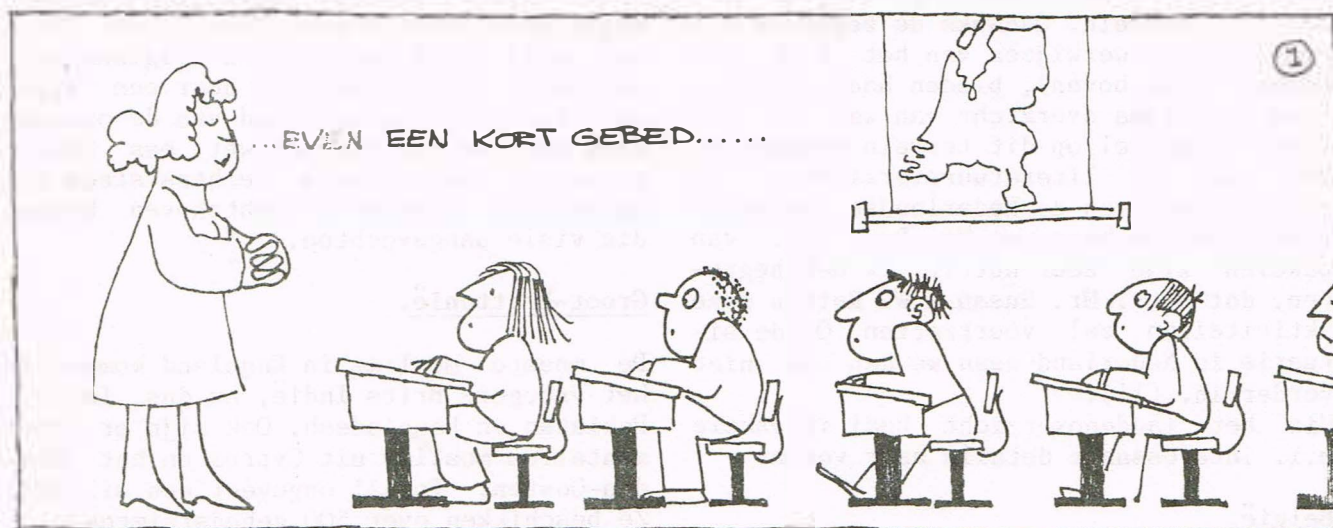
Tijdens de consultatie van februari 1985 werden de Engelse en de moslim huwelijken zorgvuldig vergeleken. Het belangrijkste verschilpunt was de minimum leeftijd. De sjarie'a kent geen minimum leeftijd. Maar een aantal moslim landen heeft de minimum leeftijd verhoogd. Ook de echtscheidingsgronden werden onder de loupe geno-

fende bezit, alimentatie en voogdij worden getroffen. Daaraan ontbreekt het wel eens in islamitisch recht (zie boven de shah Bano-case). M.i. werd dit probleem onderschat in de discussie in Birmingham. Over polygamie werd gezegd, het mag van de sjarie'a (hoewel het niet in alle moslim landen is toegestaan), maar het is niet aanbevolen (*mandoeb*).

Gedurende de tweede consultatie in Birmingham van 13 - 15 september 1985 werd ook een aantal praktische problemen besproken die in andere landen eveneens telkens opduiken.

Ik kan ze alleen maar opsommen:

1. geloofsafval
2. godsdienstvrijheid voor moslim gebeden (gedurende werkuren)
3. vrij gedurende moslim feestdagen
4. moslim begraafplaatsen
5. opvoeding van moslim kinderen
6. godsdienstonderwijs
7. eigen moslim scholen

men. Er bleken zoveel feitelijke overeenkomsten te bestaan dat de conclusie luidde, dat er geen werkelijk juridisch conflict was. Vandaar het voorstel om de rechtspleging in Engeland te vergemakkelijken door een uitbreiding van de Family Bench Division met een panel van moslim juristen en advocaten met minstens 6 jaar ervaring. Dit voorstel is reeds in bespreking bij de Britse autoriteiten. Zo'n deskundig panel zou een adviserende functie moeten hebben. De meeste moslims zijn voor een kortere echtscheidingsprocedure - op grond van islamitisch recht. De Britse rechtbank ziet er op toe, dat ook bij een scheiding waarin beide partijen toestemmen er goede voorzieningen betref-

De ruimte ontbreekt om de gedane suggesties te bespreken.

Ritueel slachten.

Evenals in Nederland laaiden in 1986 in Engeland het conflict weer op betreffende verdoving bij ritueel slachten. Een recent rapport stelde voor dat verdoving verplicht zou moeten zijn zonder uitzondering, voor moslims en joden. Beide gemeenschappen protesteerden. Het is niet waarschijnlijk dat de regering dit voorstel zal overnemen. Het Franse rapport meldt dat het daar erg moeilijk is om *halal* geslacht vlees te kopen. Ook in Zweden is dit een groot probleem. In

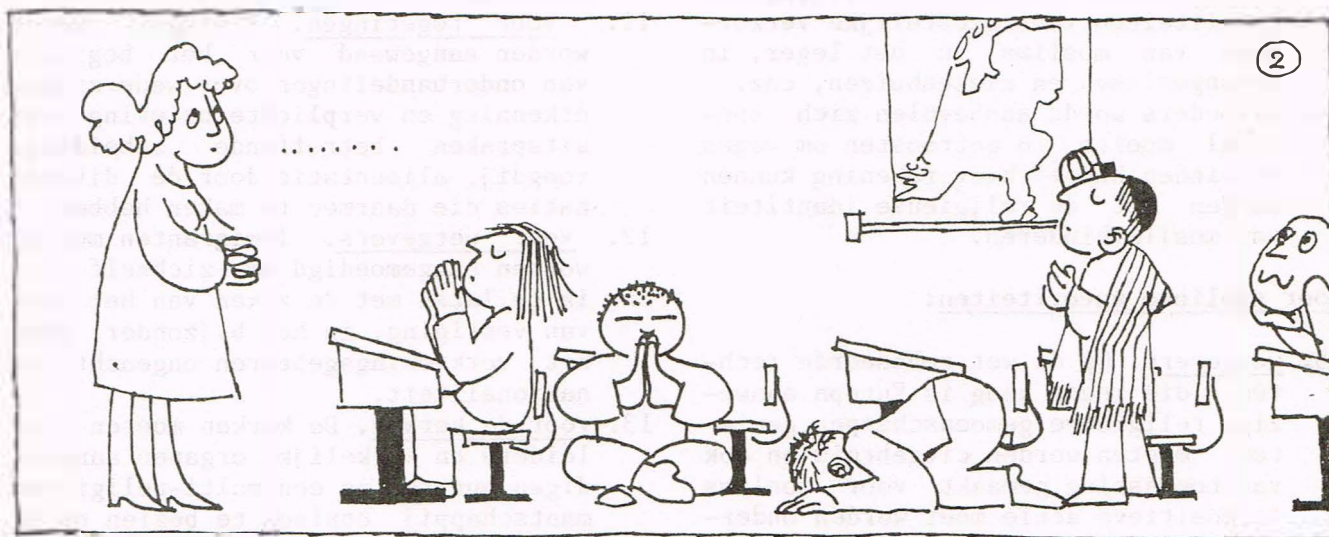
sommige landen gaan racistische groepen en dierenbescherming hand in hand in hun strijd tegen onverdoofd slachten. In Duitsland volgen de meeste Turken een *fatwa* van de Al Azhar Universiteit, die bepaalde vormen van verdooving - voor slachten - toestaat. (12).

Frankrijk.

In Frankrijk wonen 2,5 miljoen moslims, vooral afkomstig uit Algerije. Er zijn ook veel zwarte Afrikanen, Turken, Joegoslaven, Pakistanis en Franse bekeerlingen. Het aantal gebedsplaatsen groeit gestaag, maar het aantal is niet bekend. Sedert de regering in 1982 het verbod voor buitenlanders om zelf verenigingen op te richten ophief, is het aantal buitenlandse en dus ook moslim verenigingen sterk toegenomen. Sedert 1983 heeft een islamitische organisatie elke week een kwartier televisie zendtijd. Het centra-

Duitsland.

Aan wat reeds werd gezegd n.a.v. de consultaties in Arnoldshain voegen we nog toe, dat van de 2 miljoen moslims in Duitsland anderhalf miljoen uit Turkije komen. Ze beschikken over 600 moskeeën en gebedsruimten. Een groeiend aantal staat evenals in Nederland onder controle van het Turkse Regerings Departement van Religieuze Zaken (*Diyanet*). De consultatie vond het een inbreuk op de godsdienstvrijheid dat andere Turkse religieuze organisaties tengevolge van een akkoord tussen de Turkse en Duitse regeringen legaal geen imams meer uit Turkije kunnen laten komen. Een ander punt betrof een tekort aan academisch getraind religieus leiderschap, dat de situatie in Europa goed kent. Het gevolg is dat sommige gemeenschappen in een conflictsituatie terecht komen, omdat hun leiders onkritisch en onflexibel de regels van de *sjarie'a* en

listische onderwijssysteem is weinig flexibel. Toch heeft in 1985 een commissie onder leiding van Jacques Berque een aantal ingrijpende verbeteringen voorgesteld, waarvan zowel allochtone als autochtone kinderen zullen profiteren. Vragen betreffende educatie kwamen in elk deelrapport naar voren, hoewel strikt genomen dit terrein niet tot onze studieopdracht behoorde.

Het probleem van de ontvoerde kinderen werd al vermeld bij België. Het aantal moslim begraafplaatsen is zeer beperkt. De meesten worden nog in het land van oorsprong begraven, wat hoge kosten meebrengt!

van ethnische gebruiken aan de gewone, weinig onderlegde, geloofsgenoten opleggen.

Tot zover enkele punten uit de verslagen van de diverse landen. De Zweedse situatie voegt hieraan geen wezenlijke elementen toe. Het rapport sluit af met conclusies en met aanbevelingen. Omdat de meeste aanbevelingen gebaseerd zijn op de conclusies volstaan we met een vertaling van die aanbevelingen.

Aanbevelingen (13)

Voor allen bestemd:

1. Alle publieke en privaatrechtelijke instituten en structuren dienen het groeiende multireligieuze en multi-culturele karakter van de Europese samenleving serieus te nemen.
2. De training van alle beroepen die hiermee direct te maken krijgen, zoals rechters, leraren, geestelijken, sociale werkers moet een bewustmaking inhouden betreffende de islam en de belangen en zorgen van moslims. Daarbij moet men zich niet beperken tot één bepaalde nationale of culturele expressie van de islam.
3. Instituten zoals scholen, ziekenhuizen en gevangenissen, werkgevers en regeringsautoriteiten zouden moslim behoeften en gevoeligheden tegemoet moeten komen door te zorgen voor b.v. ruimte en tijd voor gebed, voor moslims geoorloofd voedsel, respect voor kledingvoorschriften, uitbreiding van faciliteiten voor geestelijke verzorging van moslims in het leger, in gevangenissen en ziekenhuizen, enz.
4. Opvoeders wordt aanbevolen zich speciaal moeite te getroosten om wegen te vinden hoe ze hier rekening kunnen houden met de religieuze identiteit van moslim kinderen.

Voor publieke autoriteiten:

5. wetgevers. Op de wet gebaseerde rechten, die reeds lang in Europa aanwezige religieuze gemeenschappen genieten, moeten worden uitgebreid en ook van toepassing gemaakt voor moslims en positieve actie moet worden ondernomen om de ongelijke uitgangspunten van nieuwe religieuze gemeenschappen te verbeteren.
6. juristen. Gerechtelijke instellingen moeten rekening houden met de sjarie'a als een authentieke rechtsbron die op de huidige situatie in Europa invloed uitoefent via de moslim gemeenschappen, los van de nationale juridische systemen in de landen van oorsprong.
7. aan de rechtbanken. De rechtbanken moeten een meer begrijpende houding ontwikkelen voor rechtszaken betreffende moslims, met wie ze te maken krijgen; dit kan bereikt worden door training, door een grotere bereidheid advies te vragen en door een flexibele toepassing van de wet.

8. aan sociale en welzijnsinstellingen. Er moet voor worden gezorgd dat wanneer moslim kinderen in kindertehuizen zijn opgenomen, of in een gezin, of wanneer ze geadopteerd zijn, dat voorzieningen worden getroffen voor het respecteren van hun culturele en religieuze identiteit.
9. voor wetgevers en ambtenaren. De centrale betekenis van het gezin en de familie voor het identiteitsbesef van moslims moet worden gerespecteerd en moet niet worden ondermijnd door discriminatoire wetgeving en praktijken betreffende immigratie en nationaliteit.
10. voor wetgevers. Volwassen buitenlanders moeten als individuen een verblijfsvergunning worden verleend binnen een redelijke termijn na binnenkomst in een bepaald land en ze moeten er aanspraak op kunnen maken dit recht te behouden, ongeacht veranderingen in gezinsomstandigheden.
11. voor regeringen. Pogingen moeten worden aangewend voor het beginnen van onderhandelingen over wederzijdse erkenning en verplichte naleving van uitspraken betreffende scheiding, voogdij, alimentatie door de diverse naties die daarmee te maken hebben.
12. voor wetgevers. Immigranten moeten worden aangemoedigd om zichzelf ook in te laten met de zaken van het land van vestiging, in het bijzonder door het verkiezingsgebeuren ongeacht hun nationaliteit.
13. voor de kerken. De kerken moeten hun leiders en kerkelijke organen aanmoedigen hun rol in een multi-religieuze maatschappij opnieuw te bezien en de middelen ter beschikking stellen om dit te doen.
14. De kerken moeten de privileges, die ze hebben, aanwenden om een meer gelijkwaardige plaats voor moslims in de Europese samenleving te verwerven.
15. Christenen moeten de religieuze dimensie van het leven van moslims in Europa erkennen en hen helpen ruimte te verwerven voor hun religieuze leven, door ervoor te zorgen dat ze plaats en tijd krijgen voor erediensten; dat er behoorlijke voorzieningen worden getroffen voor begraven; dat hun voedselvoorschriften naleefbaar worden; dat eventuele voorschriften betreffende kleding worden gerespecteerd.
16. voor de Churches Committee on Migrant

Workers in Europe zelf: Andere commissies en studiegroepen van de CCMWE, met name die, welke zich bezighouden met mensenrechten, moeten de religieuze belangen van migranten en immigranten gemeenschappen serieus nemen en verzekeren, dat dit ook duidelijk wordt door de samenstelling van genoemde groepen.

17. voor moslims: pogingen dienen te worden aangewend om de moslim gemeenschap te onderrichten in haar eigen sjarie'a, als over de mogelijkheden die vandaag al in het Europese recht en in de maatschappij bestaan om volgens de voorschriften van hun geloof te leven.
18. Moslims moeten tot de erkenning komen van het feit dat een goed getraind moslim leiderschap noodzakelijk is, met begrip voor de Europese context en met een attitude tegenover de islam die niet exclusief gebonden is aan één nationale of culturele traditie.
19. Moslim gemeenschappen moeten hun leden aanmoedigen om betrokken te raken in politieke en academische structuren om op deze wijze een bijdrage te leveren aan toekomstige ontmoetingen.

Tenslotte:

20. Alle betrokken partijen moeten op hun hoede zijn voor een absolute en exclusieve stellingname die geen ruimte laat voor vreedzaam en creatief samenleven.

Als Nederlandse medewerker van bovengenoemd rapport heb ik bijzonder veel steun ondervonden van de vele literatuursuggesties die Mevrouw J. Schim van der Loeff--Mackaay en haar man mij toezonden. De hele commissie heeft kunnen profiteren van de opbouwende kritische brieven die Mevrouw Schim van der Loof in twee fasen van de rapportages ons deed toekomen. Lezers, die het hele rapport willen hebben, kunnen dit aanvragen bij ondergetekende. Pas na de Assemblee van de CCMWE in Palermo in mei 1987 zal bekend zijn of en hoe het rapport voor publikatie wordt vrijgegeven. Voor deze samenvatting met hier en daar een persoonlijke aanvulling is alleen de schrijver verantwoordelijk.

Jan Slomp.

Noten

1. zie het artikel "Al-Zaidiya" in *Shorter Encyclopaedia of Islam* en het standaardwerk over deze tak van de sji'a van C. van Arendonk, *De opkomst van het Zaidietische Imamaat in Jemen*, Leiden, 1919, pag.348. Dit werk werd in 1960 in het Frans vertaald, *les débuts de l'Imamat Zaidite au Yemem*.
2. Zie H. Dooyeweerd, *De Wijsbegeerte der Wetsidee*, Amsterdam, N.J. Paris, 1935, I, 530, II, 534, III 630 pp.
3. Zie Kemal A. Faruki, *Islam Today and Tomorrow*, Karachi, 1974, p. 194.
4. zie f. Dijkstra, "Allah's geperfectioneerde wil is een bron van misère voor India", *Trouw*, 5-4-1986, Tegen de voorstelling van zaken in dit artikel wens ik op diverse punten bezwaar aan te tekenen. Een soberder en juistere beeld van het conflict vindt de lezer in Terence Faria S.J., "The Muslim Personal Law Debate" in *Salaam*, Quqarterly Bulletin to Promote Understanding Islamic Studies, Association, vol. 7, Jan. 1986, no. 1. Postbox 50, New Delhi. pp. 16-23.
5. Zie H. Mintjes, *Sociale Gerechtigheid in de islam*; Leusden/ Amsterdam, 1980, 78 blz., besteladres: Postbus 202, 3830 AE Leusden. Een belangrijke ethische regel in de Koran luidt: aansporing tot het behoorlijke en afwering van het verwerpelijke, 3, 104, 110, 114, enz.
6. Zie T. Michel, "Ibn Taymiyya: Islamic Reformer" in *Studia Missionalia*, vol. 34, 1985, pp. 213-232.
7. Fazlur Rahman, *Islamic Methodology in History*, Karachi, 1965 passim.
8. Zie S.M. Darsh, *Islamic Health Rules*, London, Taha Publishers, 1981, pp. 4-6.
9. Zie Mahmut Küsmesz, "Die Rezeption des Westeuropäischen Rechts in der Türkei", RIMO, *Recht in de Islam*, 2, pag. 18-24.
10. Lesslie Newbiggin heeft hieraan enkele fundamentele studies gewijd. o.a. *Verder dan*

- "1984", missionaire confrontatie met de moderne cultuur. Met een naschrift van S.W. Ariarajah, Kampen, 1985, 102 blz.
11. Zie J. Slomp, "Islam in Nederland" in Jacques Waardenburg (red.) *Islam, Norm, ideaal en werkelijkheid*, Weesp, 1984, pp. 419-443. Alleen in Nederland vormde de rechtspositie van de imam een juridisch probleem. Is hij vergelijkbaar met een rabbi, predikant of priester? In Engeland wordt hij behandeld als een gewoon werknemer.
 12. zie over dit probleem C. Bouma, "Ritueel Slachten", in *Begrip moslims-christenen*, no. 60, mei/juni, 1982. 2e druk.
 13. De Belgische lezers van *Begrip* wijzen we er op, dat een Franse vertaling van de aanbevelingen verscheen in *La Feuille du Chêne*, no. 16, 1er Trimestre, 1987, 12, Avenue du Vieux Cornet, 1180 Bruxelles. p. 11-15.

Bibliografie

Aan het engelse verslag is een bibliografie van tien pagina's toegevoegd van Engelse, Duitse, Franse en Nederlandse publicaties over de sjarie'a en de islam in Europa. In dit nummer van *Begrip* nemen we alleen de Nederlandse lijst op. Lezers kunnen desgewenst een fotocopie ontvangen van deze lijst van de schrijver van dit artikel.

Nederlandse bibliografie:

- van Bakeler, F.A., ed. *Recht van de Islam*. I. 1983, 70 pp.; II, 1984, 73 pp.; III, 1985, 101 pp.; IV, 1986, 74 pp. Groningen: RIMO, Vereniging tot bestudering van het recht van de Islam en het Midden-Oosten. Bloemenweg 71 a; 6211 TT MAASTRICHT.
- Bolten, José, red. *Recht bij Turkse en Marokkaanse echtscheidingen*, Handleiding voor hulpverleners. Uitgave van Nederlands Centrum Buitenlanders, Utrecht; november 1982, 90 pp..
- Brugman, J. *De betekenis van het Mohammedaanse recht in het hedendaagse Egypte*, Den Haag, Nijhof, 1960; 215 pp.; (with a nine page summary in English).
- Juynboll, Th.W. *Handleiding tot de kennis van de Mohammedaansche Wet volgens de leer der Sjafi'itische school*. Leiden; E.J. Brill; 1930. (Ondanks de datum nog steeds verkrijgbaar; het enige "volledige" boek over dit onderwerp).
- van Koningsveld, P.S. *De islam*. Den eerste kennismaking met geloofsleer, wet en geschiedenis.
- Peters, Ruud "Fikh (rechtswetenschap)" en "Het recht - recente ontwikkelingen", in J. Waardenburg, e.a.: *Islam, Norm, Ideaal en werkelijkheid*, Weesp, Wereldvenster; Antwerpen, Standaard Uitgeverij; 1984, Hoofdstuk 10 en 16.
- Wendels, A. *Internationale echtscheidingen*, Zwolle, Tjeenk Willink; 1983; XI; 151 pp., tweede herziene uitgave.
-

Weerstand Overwinnen

Op 13 december 1986 organiseerde de werkgroep Pluriforme Samenleving van de Raad van Kerken een studiedag in de Bethelkerk in Utrecht.

Thema van de dag was 'weerstand overwinnen'.

Als mensen binnen hun eigen kerk of parochie aan de gang gaan met het thema 'pluriforme samenleving', ondervinden ze al heel gauw dat veel van hun mede-gemeenteleden nu niet bepaald zitten te wachten op hun activiteiten.

Groepen, die zich b.v. in hun wijk of dorp inzetten voor de ontmoeting van Nederlanders en Surinamers, die taallessen voor nieuw-ingezetenen proberen te organiseren, of die gesprekken tussen christenen en moslims willen opzetten, krijgen weinig steun van de kerk.

Sommige andere gemeenteleden plaatsen er vraagtekens bij, of deze activiteiten vanuit de kerk moeten worden georganiseerd.

'We hebben al zo'n tekort aan menskracht, de kerk loopt leeg. Kunnen die actiegroepen niet beter hun energie in kerkelijke activiteiten stoppen, het jeugdwerk bij voorbeeld?' wordt er dan gezegd.

Soms proef je ook een verborgen ondertoon van afkeer tegen de thematiek zelf.

Iedereen die probeert zijn idealen te realiseren, ondervindt daarbij wel eens weerstanden.

Hoe kan je effectief met zulke weerstanden omgaan?

Dat was de vraag die op deze studiedag centraal stond.

Om concreet te laten zien waar het overging, was er van tevoren een video gemaakt, waarop verschillende mensen geïnterviewd werden, die in een aantal oude wijken in Utrecht actief waren. De mensen (allemaal Nederlanders) vertelden, wat voor weerstanden zij tegen kwamen als ze bij hun buurtgenoten in de kerk of op school pleitten voor een open houding t.o.v. mensen uit etnische groepen.

De video was voor de meeste deelnemers herkenbaar.

Veel van hen kwamen in hun eigen woonplaats dezelfde houdingen en argumenten tegen als in de interviews genoemd werden.

Hierna hielde godsdienst-socioloog, Jan

Hendriks van de Vrije Universiteit, een inleiding, waarin hij het vóórkomen van weerstanden analyseerde.

Hij waarschuwde ervoor, een monocausale (éénduidige) verklaring te geven voor weerstanden.

Veel mensen hebben de neiging om aan één bepaalde oorzaak de schuld te geven van het bestaan van weerstanden: 'het is de schuld van het kapitalisme' of 'het komt omdat alle mensen racisten/zondaars/lui en dom zijn'.

Als je nauwkeuriger kijkt, merk je vaak dat er veel verschillende oorzaken zijn voor weerstanden.

Een kerklid kan b.v. andere prioriteiten stellen, of het plan dat een actiegroep op tafel legt is te vaag, of de manier waarop zo'n plan wordt gepresenteerd is niet tactvol.

Voordat je als actiegroep weerstanden kunt overwinnen, moet je eerst nauwkeurig kijken waar ze vandaan komen.

Een ander advies van Hendriks was: begin eerst eens te kijken waar mensen precies zitten, waar de werkelijke vragen en problemen, die mensen met een plan hebben, vandaan komen.

In de kerken wordt dat vaak niet gedaan. Veel enthousiastelingen, die met een bepaalde actie bezig zijn, proberen telkens weer uit te leggen aan 'de anderen' waarom hun actie goed is en waarom het hebben van weerstanden ertegen verkeerd is, onzin zelfs. Ze benadrukken b.v. dat naastenliefde een christenplicht is en dat daarom juist christenen zich moeten inzetten voor een rechtvaardige samenleving. Maar, aldus Hendriks, dat wéten die anderen al. En hoewel ze het weten, komen ze toch nog moeilijk in beweging. Probeer daarom niet de hele tijd hetzelfde argument te herhalen, maar kijk er naar welke factoren mensen ervan weerhouden om in beweging te komen en ga daar aan sleutelen.

Het verhaal werd geïllustreerd via de manier waarop de discussie over het kernwapenbeleid in de kerken is gevoerd. Die discussie heeft vooral tot polarisatie geleid. Van de fouten die toen gemaakt zijn, zouden we nu moeten leren.

De studiedag gaf de deelnemers de kans, eens een stapje terug te doen en structureel te bekijken hoe ze verder kunnen komen met hun plannen. Het was een nuttige ervaring en we hopen dan ook dat er een vervolg zal komen.

Gé Speelman.

- N.B. - Het verslag is te verkrijgen bij de Werkgroep Pluriforme Samenleving, Postbus 19, 3970 AA Driebergen.
- Voor huren of aankopen van de video-band (met handleiding) wende men zich tot H.E.B. t.a.v. Dhr. Simons, Postbus 19, 3970 AA Driebergen. Tel: 03438 - 20427
-

Boekbesprekingen

Emancipatie en Identiteit, Musschenga en Tennekes (red), Kahier 7 van het bezinningscentrum, V.U. uitg., Amsterdam 1986, 200 blz., f 29,50

Achterstand, discriminatie, ongelijkheid: zo worden etnische groepen door de welkenkende Nederlander getypeerd. Ze hebben echter ook een eigen cultuur. Door bewust of onbewust de superioriteit van de westerse cultuur te verheerlijken onderdrukken de Nederlandse "meerderheden" de culturen van etnische groepen. Hebben zij het recht deze eigen culturele identiteit te behouden? En kan dit samen gaan met emancipatie? Het spanningsveld tussen deze twee polen wordt in dit kahier besproken. Dit gebeurt aan de hand van bijv. de volgende onderwerpen:

Hoe versluitend werken termen als "multi-cultureel", "multi-etnisch"?

Hoe stigmatiserend is het woord "minderheden"?

In een pluralistische democratie behoren etnische groepen zich tot op zekere hoogte aan te passen aan de Nederlandse cultuur (culturen?). Toch mogen zij be-

paalde aspecten van de Nederlandse sociale moraal en orde ter discussie stellen als deze als vrijheidsbelemmerend worden ervaren (bijv. voor ritueel slachten). Een andere vraag is: krijgen etnische groepen wel kansen om op politiek en sociaal-economisch terrein te emanciperen? Of houden wij ze zoet met een snuffje culturele emancipatie?

Hebben onderwijs in eigen taal en cultuur (OETC onderwijs) en categoriale voorzieningen een emancipatorisch effect of pakken deze negatief uit voor het streven naar emancipatie? Is het wenselijk direct of indirect positief-discriminerende maatregelen te treffen?

De artikelen zijn van de hand van Dors, Kloosterman, Latham, Musschenga, Overwoorde, Sietaram, Sloot en Tennekes. De lezing vereist academische scholing.

P. Reesink.

Recht van de Islam IV, van Bakelen (red.), teksten van het 4e RIMO symposium d.d. 23-5-86, 75 blz.

f 25,-- te bestellen bij Mw. Mr. Rutten, Bloemenweg 71 a, 6221 TT MAASTRICHT

Als nieuw in deze bundel kunnen de bijdragen gelden van Belgische gastsprekers: "de islamologische aspecten van de gezegsvoorziening: voogdij en adoptie" (prof. Vermeulen), "de vrederechter en de mudawwana: een beleidskwestie: België" (Mr. Rommel).

Mr. Sumampouw sprak over "Internationaal Privaatrechtelijke aspecten bij gezegsvoorziening en de islam: de geldende rechtspraak in Nederland".

Het jurisprudentieoverzicht van Mr. van Bakelen laat zien dat de arbeidsrechtelijke status van imaan en de ontheffing voor uitoefening van het islamitische slagersbedrijf regelmatig terugkerende items zijn.

Het laatste hoofdstuk door Mw. Mr. Rutten, de nieuwe secretaris van het RIMO,

is prettig leesbaar en ook toegankelijk voor niet-juristen. Zij voert de moslims in de Nederlandse rechtspraak ten tonele. Wat gebeurt er als een door moslims geplande islamitische gebedsruimte een bestemmingsplan doorkruist? Kan een gebedsvorganger een verblijfsvergunning worden geweigerd, als er een conflict dreigt in de geloofsgemeenschap? Is dit geen overheidsinmenging in geloofszaken? Kunnen moslims zich beroepen op een islamitische wekelijkse rustdag (vrijdag)? Mogen zij vrij nemen op een islamitische feestdag? In hoeverre botst een islamitisch huwelijk met een Nederlands burgerlijk huwelijk? Zaken waarvan eenieder die de multiculturele en multireligieuze maatschappij serieus neemt, kennis zou moeten nemen.

P. Reesink.

Mededelingen

Summerschools

- De negende internationale zomercursus over islam en christendom zal worden gehouden van 15 tot 24 juli in Westhill College, Selly Oak, Birmingham, U.K.
- Ook het Pontificaal Instituut voor Arabische en islamitische studie in Rome organiseert een cursus over de dialoog tussen christenen en moslims (geschiedenis en teksten) van 29 juni tot 18 juli (in het Engels).

RIMO Symposium

Op 22 mei houdt de vereniging tot bestudering van het recht van de islam en het Midden Oosten (RIMO) haar lustrum symposium aan de Rijksuniversiteit te Leiden.

Het secretariaat berust bij: Mw. Mr. S.W.E. Rutten,
Bloemenweg 71 a
6221 TT MAASTRICHT

Diaserie

Het Christelijk Pedagogisch Studiecentrum te Hoevelaken en het Bureau Ontmoeting met Moslims te Leusden geven samen een diaserie uit met de titel "Geloven in Kleur - Islam in Nederland".

96 Dia's, met geluidsband op cassette en tekstboekje.

De serie werd samengesteld door Ben Kool van Audiovisie, Leusden. De redactie berust bij Arie Zuurmond (Hoevelaken, C.P.S.) en Jan Slomp, (Ontmoeting met Moslims, Leusden).

Kosten: f 130,-- excl. portokosten.

Verhuur: f 25,-- per avond excl. portokosten à f 11,--.

Bestellingen vanuit de kerken en andere instanties kunnen worden gedaan bij J. Slomp, Dienstencentrum G.K.N., Postbus 203, 3830 AE LEUSDEN.

A. Zuurmond maakte een handleiding voor het onderwijs bij deze serie.

Bestellingen vanuit scholen en onderwijsinstellingen zende men naar C.P.S., Postbus 30, 3870 CA HOEVELAKEN.

In Hoevelaken wordt de serie met handleiding geleverd. Deze handleiding wordt apart in rekening gebracht.

Zuid-Afrikaanse kerk in opspraak

Op 27-1-1987 schreef J. Slomp een artikel in *Trouw* onder de titel "Apartheid bedreigd door "valse religie" islam". Dit naar aanleiding van een verklaring eind 1986 van de Nederduits Gereformeerde Kerk in Zuid-Afrika, dat de islam als valse religie een bedreiging is voor kerk en christendom. Vele Zuid-Afrikaanse christenen hebben met moslims tegen deze uitspraak geprotesteerd. De internationale moslim pers heeft hieraan veel aandacht gewijd. Een van de leiders van het protest, Imam Faried Esack, bezocht van 15 tot 22 maart 1987 Nederland.

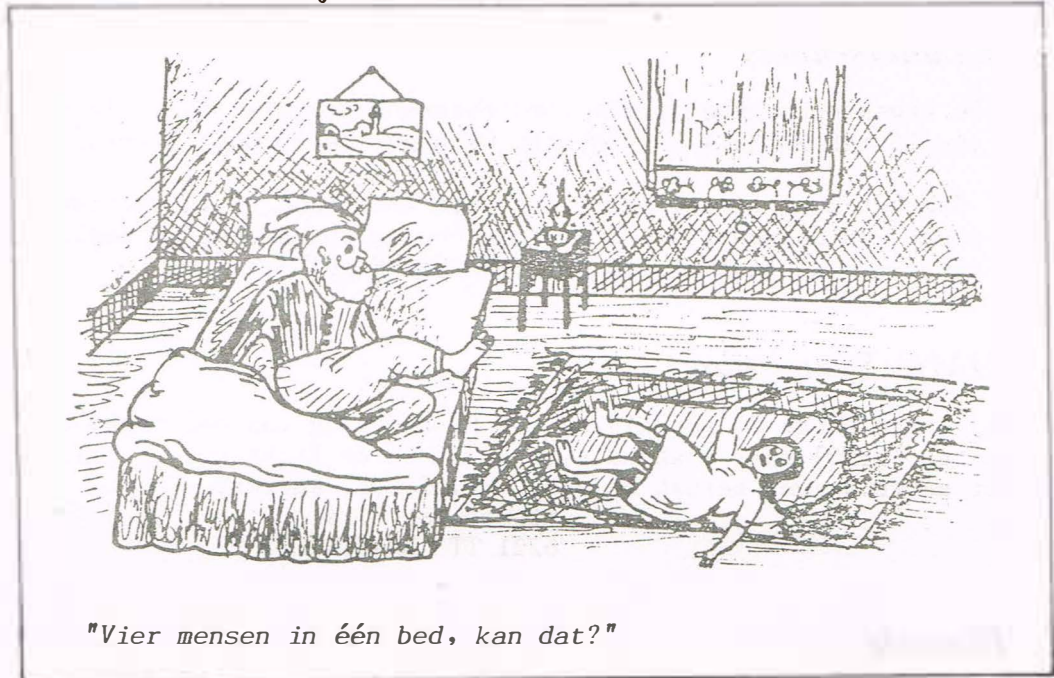
Turkse humor

Nasreddien Hodjza had een weduwe getrouwd. Ze had de vervelende gewoonte om de lof-trompet te steken over haar ex-man. "Mijn man zaliger deed zus en zo". De Hodjza wond zich hierover op. Hij dacht: ze zal zich op den duur wel verbeteren en me met rust laten.

Maar in tegendeel, het werd steeds erger. Ten einde raad, toen zijn geduld op was, begon hij de qua-liteiten van zijn vrouw zaliger te roemen. Zonder resultaat.

Op zekere nacht begon de vrouw weer. De Hodjza, buiten zichzelf, trapte haar het bed uit. Met moei-te overeind krui-pend schreeuwde ze: "Maar Hodjza, wat is dat nou voor een manier, om mij zo te behandelen?"

Nasreddien probeerde zich te rechtvaardigen: "Kijk eens, jìj bent er, ik ben er, dan is er nog jouw man zaliger en mijn vrouw zaliger. Vier mensen in één bed, kan dat?"

"Vier mensen in één bed, kan dat?"

Redactie "Begrip"

R.K. Kerk

Pater Dr. P. Reesink

Luybenstraat 17
5211 BR 's-HERTOGENBOSCH
Tel: 073 - 145159

Relatieopbouw moslims-christenen, in dienst van Stg. Cura Migratorum.
Eindredacteur.

Mr. A.H.M. van Buuren

Kruitberg 128
1104 BG AMSTERDAM
Tel: 020 - 990828

Jurist met speciale aandacht voor recht en the-ologie van de Islam.

Pater Drs. C. de Jong

Theoloog met speciale aandacht voor de islam in Indonesië.

Gereformeerde Kerken

Drs. J. Slomp
Dienstencentrum

Postbus 203
3830 AE LEUSDEN
Tel: 033 - 943244

Predikant in algemene dienst van de Gereformeerde Kerken in Nederland om voorlichting te geven over de ontmoeting met moslims in onze samenleving. docent godsdienstwetenschap en oecumenica aan de opleidingen voor Godsdienstonderwijs (NLO) en Theo-logie (M.O.-a en B) van de Vrije Leergangen te Diemen.

Dr. M. van den Boom

vd Veerelaan 6
1181 RB AMSTELVEEN
Tel: 020 - 474308

Nederlands Hervormde Kerk

Drs. Mw. G. Speelman
"Kerk en Wereld"

Postbus 19
3970 AA DRIEBERGEN
Tel: 03438 - 12241

Functionaris voor de relaties Christenen/Moslims, vanuit de Nederlandse Hervormde Kerk.

Islamitisch redactielid

Dhr. 'L hoessein Aarab

Vormingswerk Driebergen

Administratie

M. van Beek vd Eerden

Luybenstraat 17
5211 BR 's-HERTOGENBOSCH
Tel: 073 - 145159

Abonnementen, administratie en verzending.

Illustraties

Fr. Kalb